

जागतिक व भारतीय महिला उद्योजक : एक तुलनात्मक विवेचन

श्री. मदन जी. प्रधान,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
ऑर्टस् कॉलेज,सिहोरा

सारांश :

जागतिक उद्योजकतेचा विचार करता असे दिसून येते की, जागतिक स्तरावर विकसीत देश उद्योजकतेच्या क्षेत्रात प्रगतीपथावर आहेत. अशा देशांमध्ये उपलब्ध संधी, संसाधने, आवश्यक पायाभूत सुविधा भारताच्या तुलनेत अधिक आहेत. या देशांच्या तुलनेत भारत मागे दिसत असला तरी अलिकडील काळात जागतिक विकासामध्ये भारताचे योगदान दिवसेंदिवस वाढत आहे. सद्यकाळातील सरकारच्या सुधारणावादी धोरणांचा विचार करता आगामी काळात भारत निश्चितच व्यापार व उद्योजकतेच्या क्षेत्रात उंच भरारी मारेल अशी आशा आहे. या अनुषंगाने जागतिक व भारतीय महिला उद्योजकांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

बीजषब्द : महिला उद्योजक, सामाजिक व आर्थिक विकास, महिला सशक्तीकरण.

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाचा आर्थिक-सामाजिक विकास हा त्या देशातील उद्योजकतेवर अवलंबून असतो. उद्योजकतेवर फक्त पुरुषांचा अधिकार आहे ही भावना आता 21 व्या शतकात बदलत चालली आहे व उद्योजकीय क्षेत्रावर महिलापण आपला अधिकार हळूहळू का होईना वाढवित आहेत. एक उद्योजक म्हणून भूमिका पार पाडण्यासाठी त्या आता तयार होत आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत जवळपास 50.00 टक्के इतके प्रमाण महिलांचे आहे. म्हणून केवळ पुरुषांनी उद्योजकतेवर ताबा मिळवून आर्थिक विकास होऊ शकणार नाही तर महिलांनीसुद्धा उद्योजकीय विकास घडवून आर्थिक विकासात सहभागी होणे आवश्यक आहे. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये महिलांचा हिस्सा अल्प आहे. त्यासाठी महिलांचा दोष नसून या देशातील पुरुषप्रधान अर्थव्यवस्था कारणीभूत आहे. देशाची एकूण आर्थिक बाजू सक्षम करायची असेल तर महिलांना उत्पन्नाच्या कार्यात सक्रिय करणे काळाची गरज आहे.

महिला उद्योजक म्हणजे काय ? :

एस. एस. आय. भारत सरकारच्या मते, "एका महिला उद्योजक म्हणजे (1) जिची उद्योगावर मालकी असून ज्यामध्ये कमीत-कमी 50 टक्के भांडवल हे महिलेचे असायला हवे. (2) उद्योग हा महिलेद्वारा संचालित असायला हवा. (3) उद्योगात 50 टक्के कामगार ह्या महिला असायला पाहिजेत."

थोडक्यात एखाद्या उपक्रमाची स्थापना करून तिचे संचालन व नियंत्रण करित असतांना त्यामध्ये अधिकाधिक महिलांना रोजगार प्रदान करण्यासाठी ती कटीबद्ध असते.

भारतातील महिला उद्योजकतेचा विकास :

भारत हा उद्योजकतेच्या क्षेत्रात महत्वपूर्ण कार्य करीत आहे. दिवसेंदिवस उद्योजकता हे क्षेत्र विस्तारत असल्याचे अनेक अहवालांवरून दिसून येते. असे असले तरी भारतात पुरुष उद्योजकांच्या तुलनेत महिला उद्योजकांची भागीदारी बरीच कमी आहे. एकूणच महिला उद्योजकांचा विचार करता अलिकडील काळात सुक्ष्म व लघू उद्योगामध्ये महिलांचा सहभाग वाढतांना दिसत असला तरी, प्रामुख्याने

मध्यम आणि मोठ्या उद्योगांमध्ये महिला उद्योजकांनी कार्य करण्याची आवश्यकता आहे. MSME Annual Report, 2015-16 या अहवालावरून भारतातील एकूण कार्यरत उद्योगातील महिलांची भागीदारी बरीच कमी आहे. वर्ष 2015-16 मध्ये देशातील एकूण 361.76 लक्ष उद्योगांपैकी महिला उद्योगांची संख्या फक्त 26.6 लक्ष एवढी आहे. तसेच एकूण 805.24 लक्ष रोजगारापैकी फक्त 120.56 लक्ष महिलांनाच यामध्ये रोजगार मिळालेला आहे, असे असले तरी मागील दशकाचा विचार करता प्रामुख्याने 1991 नंतर यामध्ये तिघ्र परिवर्तन होत असल्याचे दिसून येते. हळूहळू उद्योजकता या क्षेत्रात अनेक महिला स्वप्रयत्नांनी यशस्वी होत आहेत.

भारतात साधारणतः महिलांची ओळख ही कौटुंबिक कार्यापूरतीच मर्यादित आहे असे मानले जाते. परंतु साधारणतः ही परिस्थिती बदलत आहे. आधुनिक भारतात जास्तीत-जास्त महिलांना लघू आणि मध्यम उद्योगामध्ये कार्य करण्याच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. उद्योजकता या क्षेत्रात अनेक महिला स्वतः संधी निर्माण करीत आहेत. महिला उद्योजकतेकडे ग्रामीण आणि शहरी गरीबीच्या समस्येवरील समाधान या स्वरूपात बघितले जाते. तेव्हा भारतीय उद्योग जगतामध्ये ज्या महिला धडाडीने कार्य करीत आहेत. त्यांच्या उत्पन्नात, सामाजिक दर्जात निश्चितच वाढ होत असल्याचे दिसून येत आहे.

जागतिक व भारतीय महिला उद्योजकांची तुलना :

जागतिक स्तरावर आर्थिक घडामोडीच्या रूपात उद्योजकता या क्षेत्रामध्ये साधारणतः पुरुषांचे वर्चस्व आहे. संपूर्ण जगात महिला उद्योजकांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत एक-चतुर्थास आहे. असे असले तरी आज बदलत्या आर्थिक आणि सामाजिक वातावरणामुळे अलीकडील काही वर्षात महिला उद्योजकांची संख्या वाढतांना दिसत असली तरी तीचे प्रमाण अल्प आहे. जगातील प्रमुख 77 देशांच्या अभ्यासावरून काढलेल्या महिला उद्योजकांच्या निर्देशांकावरून दिसून येते की, सर्वाधिक महिला उद्योजक निर्देशांक युनायटेड स्टेट्स (अमेरिका) या देशाचा असून या देशाचा निर्देशांक 82.9 एवढा आहे. युनायटेड स्टेट्स नंतर दुस-या व तिस-या स्थानावर अनुक्रमे ऑस्ट्रेलिया व युनायटेड किंगडम या देशाचा नंबर लागतो. या अहवालानुसार भारताचा 70 वा क्रमांक लागत असून भारताचा महिला उद्योजक निर्देशांक 25.3 एवढा कमी आहे.

जगातील सर्वाधिक महिला उद्योजक निर्देशांक असलेले प्रमुख दहा देश

अ. क्र.	देश	निर्देशांक
1	युनायटेड स्टेट्स	82.9
2	ऑस्ट्रेलिया	74.8
3	युनायटेड किंगडम	70.6
4	डेनमार्क	69.7
5	नेदरलॅण्ड	69.3
6	फ्रान्स	68.8
7	आइसलॅण्ड	68.0
8	स्विडन	66.7
9	फिनलॅण्ड	66.4
10	नार्वे	66.3

Source :- GEDI (The Global Entrepreneurship And Development Institute Report 2015)

जागतिक महिला उद्योगाचा विचार करता भारत इतर देशांच्या तुलनेत पिछाडीवर आहे. भारतात यापूर्वी महिला उद्योजकतेला योग्य ती चालना मिळाली नाही. त्यामुळे आपल्याकडे बोटावर मोजता येतील अशा काही निवडक महिला उद्योग क्षेत्रात आपला ठसा उमटवू शकले आहेत. भारतात महिलांच्या

उद्योजकतेला अद्याप तितके प्रोत्साहन मिळत नसल्याचे 'मास्टरकार्ड इंडेक्स ऑफ वुमेन आंत्रेपरेनर्स' या अहवालात नमुद करण्यात आलेले आहे. या अहवालानुसार 54 देशांच्या अर्थव्यवस्थांचा आढावा घेण्यात आला आहे. त्यात भारताला 41.7 गुणांक मिळून त्याचा क्रमांक 49 वा लागला आहे. मास्टरकार्ड ने न्युझीलंडला 74.4, कॅनडाला 72.4 व अमेरिकेला 69.9 असे गुणांक दिले आहे. भारतात महिलांना उद्योजक बनण्यासाठी कमी संधी आहेत. त्याचप्रमाणे एखाद्या उद्योगाचे नेतृत्व करण्यासाठीही कमी वाव आहे असे हा अहवाल सांगतो. शिक्षणाचा अभाव, तंत्रज्ञानविषयक अज्ञान, संस्कार व चालिरीतींचा नको इतका पगडा यामुळे भारतात महिलांमध्ये उद्योजकता रूजविण्यात अडचण येत आहे.

संयुक्त राष्ट्रांच्या आकडेवारीनुसार जगातील 67.00 टक्के उत्पन्न महिलांच्या श्रमातून निर्माण होते. त्यापैकी फक्त 10.00 टक्के उत्पन्नावर महिलांची मालकी असते. जागतिक संपत्तीपैकी फक्त 1.00 टक्का संपत्ती महिलांच्या मालकीची आहे. महिला या जगातील अशिक्षित लोकसंख्येचा 2/3 हिस्सा व्यापतात. शेतमजुरी व बांधकाम मजुरी करणा-या स्त्रियांना तेच काम करणा-या पुरुषांपेक्षा 40.00 ते 60.00 टक्के कमी मजुरी मिळते. कष्टकरी गरीब महिलांकडे खेळता पैसा, भांडवल नसते. म्हणून त्या नेहमीच गरीब राहतात. महिला सक्षमीकरण घडवून आणण्याकरीता महिला उद्योजकतेचा विकास एक प्रभावी उपाय आहे. याकरीता वैश्वीक स्तरावर प्रयत्न सुरू आहेत याकरीता संयुक्त राष्ट्राने 'एजेंडा 2030' चा लक्ष्य ठेवला आहे. याअंतर्गत साधारणतः पुढील 15 वर्षात महिलांना सर्व क्षेत्रात समान हिस्सेदारी द्यायचे ठरले आहे. संपूर्ण जगात महिला सशक्तीकरण उपक्रम प्रभावीपणे राबविण्याकरीता '50 : 50' हे लक्ष्य प्रत्येक अर्थव्यवस्थेने अवलंबवावे हे संयुक्त राष्ट्राने स्पष्ट केले आहे. आज संपूर्ण विश्वाला महिला उद्योजकांची गरज आहे. महिला उद्योजकता वाढविल्याशिवाय अर्थव्यवस्थेत अपेक्षित विकास होऊ शकत नाही. म्हणूनच आगामी काळात प्रत्येकच देशाचे हे ध्येय आहे. एकूणच अहवालावरून उद्योजकांमध्ये महिलांचे प्रमाण सर्वात कमी असणा-या देशांमध्ये भारताची गणना झाली आहे. भारतात महिला उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आपण कमी पडत आहोत. मात्र देशातील महिलांमध्ये उद्योजक होण्याची प्रचंड क्षमता आहे. या क्षमतेचा उपयोग केल्यास संयुक्त राष्ट्राने सांगितलेले लक्ष पूर्ण होईल अशी आशा आहे.

निष्कर्ष :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महिला उद्योजकांचे विशेष महत्व लक्षात घेता देशाच्या शास्वत, आर्थिक व सामाजिक विकासात महिला उद्योजकांची महत्त्वाची भूमिका आहे हे लक्षात घेऊन केंद्र व राज्य सरकारने देशात महिला उद्योजकतेच्या पोषक वातावरणाकरीता विशेष धोरणे राबविण्यास सुरवात केली आहे. आगामी काळात या धोरणांच्या अंमलबजावणीतून महिलांना अनेक नाविण्यपूर्ण संधी उपलब्ध होणार आहेत. केंद्र सरकारचा 'नवा भारत' हा विशाल आणि महत्त्वाकांक्षी दृष्टीकोण असून ही कल्पना देशातील महिला मुख्य आर्थिक प्रवाहात आल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. याकरीता उद्योजकतेच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक प्रवाहात आणणे काळाची गरज आहे आणि असे झाले तरच विकासाकरीता पोषक वातावरण निर्मिती होऊन देशातील महिलांचे कौटूंबिक, सामाजिक महत्व वाढून महिला अधिक सक्षम होतील.

संदर्भ :

1. मेघा, पुरव सामंत, "मायक्रोफायनांस आणि महिला सक्षमीकरण", समाज प्रबोधन पत्रिका, जानेवारी-मार्च 2009.
2. गुप्ता यु. सी., गुप्ता मिनाक्षी (2014) "महिलाएं एवं उद्यमिता विकास कार्यक्रम", अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
3. पुनिया विरेंद्र, सिंह महिपाल (2013) : "उद्यमिता के मुलाधार", रजत प्रकाशन, नई दिल्ली.

4. आर्थिक समिक्षा 2015–2016.
5. yोजना.gov.in
6. udyोजak.org
7. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Annual Report 2015-16 govt. of India
8. www.standupmitra.in

